

Hjemløse laks og laksens hjem: Domestisering, fangenskap og tilhørighet langs norskekysten

Homeless salmon and the salmon Domus: Domestication, confinement and belonging in Norwegian estuaries

Marianne Lien

Professor, Sosialantropologisk institutt, Universitetet i Oslo

Marianne Lien er professor ved Sosialantropologisk institutt, Universitetet i Oslo. Lien har forsket på forbruk, og har i senere år vært opptatt av globalisering, natur og domestisering med spesiell interesse for aquakultur og lakseoppdrett. Lien har feltarbeid fra Tasmania og Norge er også initiativtaker til Nordisk Laboratorium, nettverk for nordisk etnografi. m.e.lien@sai.uio.no

Sammendrag

Norge har verdens største bestand av Atlantisk villaks, men er også verdens største produsent av oppdrettslaks. I 2019 forsvant 289.570 laks fra norske oppdrettsanlegg i det fiskeridirektoratet registrerer som «rømningshendelser». Omfanget av «rømt oppdrettslaks» utgjør mer enn halvparten av all villaks som hvert år kommer opp i norske vassdrag for å gyte. Lakseindustrien er dermed både ekstremt lønnsom, og en varslet økologisk katastrofe. Men har oppdrettslaksen egentlig rømt? Eller burde den beskrives som hjemløs? I denne artikkelen belyser jeg hvordan ideer om hjem, fangenskap og tilhørighet er med å konstituere domestiseringspraksis av laks i oppdrettsanlegg og forvaltningspraksis i vassdrag. Gjennom å sammenstille domestiseringspraksiser med debatten om fremmede arter, viser jeg hvordan ideen om hjem rommer både stedlig tilhørighet og genetisk slektskap, men kommer til kort i møtet med laks som forflytter seg fra merda og oppover elva. Gjennom å forsøke å betrakte merda fra laksens perspektiv, utforsker jeg språket i beskrivelser av dyrs livsbetingelser og deres forhold til mennesker. Teksten er basert på langvarig etnografisk interesse for lakseoppdrett og domestisering.

Nøkkelord

Laks, hjem, domestisering, Norge, akvakultur

Abstract

Norway has the world's largest population of Atlantic salmon, but is also a world-leading producer of farmed Atlantic salmon. According to public statistics, 289,570 salmon disappeared from Norwegian salmon farms in what the Norwegian Directorate of Fisheries calls «escape events». The number of so-called «escaped Atlantic salmon» is more than half the number of all wild salmon that returns annually to Norwegian estuaries and rivers to spawn. In this way, the salmon industry is, on the one hand, extremely profitable, and on the other hand, a predicted ecological catastrophe. But has the farmed salmon actually escaped? Should it rather be described as «homeless»? This article discusses how ideas about home, confinement and belonging constitute salmon domestication practices in aquaculture and river management. Juxtaposing domestication practices and the current debate on invasive species, I show how the notion of home captures both local origin and genetic identity, but falls short in relation to farmed salmon that survives upriver. Seeking to take the salmon's perspective, I explore the various roles of language in the description of animals' conditions and their relation to people. The article is based on long-term ethnographic interest in salmon farming and domestication.

Keywords

Atlantic salmon, home, domestication, Norway, aquaculture

En av de største omveltningene i norsk matproduksjon er den du ikke får øye på. Den foregår ikke i fjøset, eller på åkeren, men under vann. Det handler om akvakultur. I løpet av noen få tiår er laksen gått fra å være festmat for spesielle anledninger, til å bli en ganske billig hverdagsmiddag, industrielt masseprodusert og tilgjengelig året rundt. Mens resten av norsk landbruk stort sett er avhengig av statlige støtteordninger, produseres oppdrettslaks med betydelige overskudd og eksporteres over hele verden. Laksen er med andre ord blitt vårt viktigste husdyr, i alle fall i et næringsøkonomisk perspektiv. Norge er verdensledende i produksjonen av oppdrettslaks, både når det gjelder volum og innovasjon, og anses som en «spydspiss» innen marin akvakultur.

Laksen kan dermed sies å være en av de viktigste «dyra på gården». Den burde egentlig dele «pallplassen» med ku, gris og høne i pekebøkene for småbarn, men det skjer neppe med det første for oppdrettslaksen er annerledes. Den hører liksom ikke riktig hjemme blant husdyra våre, og den hører ikke hjemme i elva heller. Så hva er det med laksen? Og hva kan et dypdykk i laksens hjem og hjemløshet lære oss om norske forestillinger om tilhørighet, natur, og det å høre hjemme?

«Hjem» kan betraktes som et nøkkelsymbol i norsk kultur. Marianne Gullestad (1984) var den første som for alvor utviklet en teori med utgangspunkt i studier av hjem og hjemmesentret. Broch viser i introduksjonen til dette temanummeret hvordan flertydigheten i begrepet «hjem» kan gi inspirasjon til nye fortolkninger og nye innsikter. Hjemmet kan være et sted for sosialt fellesskap, et rom for trygghet og omsorg i kontrast til en «fremmed» og uforutsigbar verden utenfor. Hjemmet kan, som Marianne Gullestad viser, forstås som et arnested for hverdagslivets moralske verdier og sosialitet, og dermed representere en løsning på «menneskers ønske om å skape mening og integrasjon» (Gullestad, 1989, 23; se også T. Broch dette temanummer). Hjem er også et uttrykk for sosial, kulturell eller emosjonell tilhørighet, som i uttrykket «å høre hjemme». Gullestad videreutviklet dette perspektivet gjennom en studie av grenser, både i form av fysiske markeringer (gardiner og dørterskler), og gjennom de mange «usynlige gjerder» som gjør seg gjeldende både i hjemmets materielle utforming og i sosiale møter. Dette perspektivet har vist seg særlig fruktbart i studier av norsk debatt om innvandring og integrasjon (Gullestad, 2002). Slik åpnet Gullestad for at kulturspesifikke forestillinger om hjem kan være med å begrunne sosiale skillelinjer med utgangspunkt i ideer om rase, kjønn, kulturell bakgrunn eller (manglende) biogenetisk slektskap. I denne artikkelen vil jeg utforske disse perspektivene i forhold til natur, akvakultur og laks.

Laksens nye hjem og hjemløshet

Norske myndigheter har siden 1970-tallet lagt til rette for lakseoppdrett langs store deler av kysten. I starten gjaldt dette småskala-anlegg på med lokale eiere, men siden 1990-tallet er det tilrettelagt for økt investering, effektivisering av produksjonen, og en ekspansiv vekst i en næring som i dag dekker kysten fra Sørlandet til Finnmark. Slik har myndighetene sørget for at laksen også kan ha et hjem i merder. I Fiskeridirektoratets statistikk brukes betegnelsen «rømt» om oppdrettslaks som befinner seg *utenfor* disse merdene, fritt svømmende i fjorden eller i elveløp. Verbet «rømme» viser vanligvis til en intendert handling der den som rømmer aktivt forsøker å bryte ut av en form for fangenskap. Men det er faktisk ikke slik at laksen gjør noe forsøk på å rømme. Og selv om tanker og merder også er en form for «innhegning», er de samtidig det eneste hjemmet oppdrettslaksen noensinne har hatt. Så hvorfor omtales laksen som om den har rømt? Er den ikke like gjerne hjemløs?

Dette paradokset gjør det interessant å se nærmere på den utstrakte bruken av begrepet «hjem» og «det å høre hjemme» i forhold til dyr generelt, og laks spesielt. Denne artikkelen

bygger på mange års etnografisk interesse for lakseoppdrett, domestisering og feltarbeid på merdkanten både i Tasmania og i Norge, med utgangspunkt i følgende observasjon: Gjennom lakseoppdrett har mennesker her i Norge nylig gjort et vilt dyr til husdyr. Vi mennesker har dermed gjort noe som ligner det folk lenger sør gjorde med geiter og sauer for mange tusen år siden. Den gang gjorde de det på landjorda, nå gjør vi det under vann. Den gang gjorde de det over mange hundre år, nå gjør vi det på noen få tiår. De gjorde det i småskala, vi gjør det industrielt og innenfor et globalt, markeds- og produksjonssystem. De gjorde det med dyr som du kan ta og føle på. Vi gjør det med fisk som har få signaler vi som mennesker intuitivt kan «lese» og forstå.

Dette reiser en rekke spørsmål, som for eksempel: Hvordan blir man kjent med dyr under vann? Hvordan endres fisken som følge av slike domestiseringsprosesser? Og hvordan endres livsbetingelser langs kysten som følge av akvakultur (Lien & Law, 2011; Lien, 2015). I denne artikkelen vil jeg trekke spesielt på to ulike berøringspunkt mellom laks, hjem og hjemløshet. Først vil jeg se på domestiseringspraksiser i merdene og hva som utgjør laksens nye hjem. Deretter vil jeg se på konstituering av rømt oppdrettslaks som fremmed art («matter out of place») i norske lakseelver. Ved å sammenstille disse praksisene, og vise hvordan begge på sett og vis dreier seg om forhandlinger om hjemmets grenser, vil jeg vise hvordan ideen om hjem er med å «ordne verden», langt utover husets materielle strukturer. Eksempelene viser samtidig hvordan ideen om hjem kan referere til både stedlige, sosiale trygghetsfellesskap og genetisk slektskap, men kommer til kort overfor oppdrettslaksens forsøk på å overleve og gyte utenfor merdene.

Sammenstillingen av hjem og laks er inspirert av en erkjennelse av at sosialitet ikke utelukkende er et menneskelig anliggende. Anna Tsing lanserte begrepet «mer enn menneskelig sosialitet» som en invitasjon til å ta sosiale relasjoner mellom arter på alvor (Tsing, 2013). Da var ideer om posthumanisme og flerartsetnografi (Kirksey & Helmreich, 2010) allerede gjenstand for adskillig debatt, og mange var bekymret for at antropologiens egenart var truet. Den etnografiske interessen for det «mer enn menneskelige» innebærer imidlertid ikke nødvendigvis en svekket interesse for mennesket som studieobjekt og epistemologisk utgangspunkt, men snarere en utfordring av en ureflektert bruk av begrepsparet «natur vs. samfunn» som analytisk premiss (se f.eks. Palsson, 2015; Nustad, 2018; Lien & Palsson, 2019). Det innebærer heller ikke at sosialitet alltid er den mest fruktbare tilnærmingen til å forstå forholdet mellom mennesker og ikke-menneskelige skapninger. Som Remme skriver, i sin analyse av griser, mennesker og ånder blant Ifugao på Filippinene:

The total socialization operates [] as a potential in the sense that all living entities can be included in the sociality in which humans are embedded. Their actual inclusion is an effect of circumstances and is contingent on practice. Entities move in and out of this extended sociality thus making the latter a highly changeable and never fixed set of actualized relations.

(Remme, 2017, 58).

Jeg har tidligere argumentert for at etnografisk metode alltid vil være grunnleggende antroposentrisk, også i forhold til studiet av dyr (Lien, 2015). Samtidig er det viktig at vi er nysgjerrige nok til at våre eurosentriske antagelser (om natur, for eksempel) blir utfordret i møtet med det som utfolder seg i det dynamiske samspillet vi mennesker lever i, og er med å skape, enten det er laksemerder på Vestlandet eller regnskog i Amazonas. Inspirert av performativ teori (se Abram & Lien, 2011) og materiell semiotikk (Mol, 2002; Law, 2004), innebærer dette et fokus på relasjonell praksis, samt en prøving av begreper med litt mindre etnosentrisk «bagasje». En oppdrettslaks blir i dette perspektivet ikke «gitt» en gang for alle,

men et fenomen som kommer til i et samspill mellom de elementene som sammen utgjør laksens livsbetingelser: fôrpelletsen, merdas ytterkanter, sjøvannets parasitter, myndighetenes regelverk, alger, mennesker og medisiner utgjør sammen en flik av den heterogene sammenstillingen («assemblage») som konstituerer laksens hjem.¹ I dette perspektivet er også tekst og tale former for handling som gjennom å skape spesifikke sammenhenger er med å konstituere virkeligheten på bestemte måter.

Domus: Husdyras infrastruktur og husdyrholdets grenser

De siste års nytenking om forholdet mellom mennesker og dyr innebærer også en fornyet interesse for husdyras materielle omgivelser, eller husdyras hjem (se f.eks. Anneberg & Vaarst, 2018). Kristian Bjørkdahl og Tone Druglitrø har tatt til orde for at måten dyras liv blir ordnet gjennom husdyrholdets infrastruktur, er en viktig arena for spillet mellom politikk, vitenskap og etikk, ettersom det bringer sammen dyrevelferd, kulturell praksis, historisk tankegodt, lovgivning og skiftende versjoner av grensene for humanisme og moral (2016, 1-2). Alt dette utspiller seg i den daglige utøvelsen av forholdet mellom husdyr og deres omsorgspersoner, og gjør dyras hjem til noe mer enn passiv, livløs materialitet.

En fornyet interesse for husdyras omgivelser innebærer også en refortolkning av hva som ligger i begrepet domestisering, og de kulturelle narrative som knytter seg til husdyrhold. Siden arkeologen Gordon Childe (1928) lanserte begrepet «den neolittiske revolusjon», har begrepet domestisering sortert livsformer og folkegrupper ut fra en evolusjonistisk forestilling om at jordbruksrevolusjonen var et trinn på veien mot økende sivilisasjon (Lien, Swanson & Ween, 2018). Som et kraftfullt bilde på menneskers evne til å tilpasse naturomgivelsene til sine egne behov er domestisering blitt stående som en presis skillelinje mellom vill og tam, eller mellom det naturlige og det kultiverte. Enkelte «ville» dyr kan godt temmes, men for biologer er tamhet relativt uinteressant; det viktige spørsmålet for dem er om en art er domestisert eller ikke. Så hva menes med «domestisering»?

Ordet domestisering har sitt opphav i det latinske *Domus*, eller hus. Begrepet knyttes til hus og ildsted, og til prosesser av temming eller tilpasning, idet man gjør noe til husdyr. Husdyr blir dermed i norsk dagligtale en betegnelse på de dyreartene som mennesket har temmet og tatt i sin varetekt, og som fores og forplanter seg under menneskelig tilsyn. Domestisering viser dermed til en relasjon preget av menneskelig overvåking og kontroll, og denne oppfatningen forsterkes gjennom definisjoner som denne: «domesticated animals [are] bred in captivity for purposes of subsistence or profit, in a human community that maintains complete mastery of its breeding, organization of territory and food supply» (Clutton-Brock, 1994, 26).

I denne mye siterte definisjonen framheves menneskelig kontroll over husdyras mobilitet, mattilgang og reproduksjon. Forskning på forhold mellom husdyr og mennesker viser imidlertid at total kontroll er et ideal som sjelden realiseres, og nyere studier innen antropologi og arkeologi har vist at dyr-menneske relasjonen, også historisk, er preget av adskilleg gjensidighet og initiativ fra begge parter. Mange har derfor tatt til orde for en videre forståelse av domestisering (Anderson, 2000; Fijn, 2011; Lien, Swanson & Ween, 2018, Richardson, 2018). Mens antropologer er mest opptatt av aspekter ved husdyrrelasjonen som kan observeres i praksis (som foring, nærhet, kommunikasjon, maktutøvelse, gjensidig nytte osv.), er biologer mer opptatt av genetisk evolusjon, og hvorvidt relasjonen etterlater

1. Begrepet «assemblage» ble først lansert av Deleuze og Guattari i boka *A Thousand Plateaus* (1980) og har de senere år blitt anvendt for å framheve sosial og materiell kompleksitet som noe ustabil, dynamisk og flytende. For en beskrivelse av laksens hjem som «assemblage», se Lien (2015) og Lien og Law (2016).

varige genetiske spor hos fremtidige generasjoner av dyre- eller plantearten. En slik forståelse uttrykkes blant annet i konvensjonen om biodiversitet i de Forente Nasjoners Miljøprogram der domestiserte arter defineres som «species in which the evolutionary process has been influenced by humans to meet their needs» (UNEP, 1992, gjengitt i Lien, 2015, 9).

Uansett hvilken definisjon vi legger til grunn, er det liten tvil om at oppdrettslaksen for lengst er domestisert. Selv om lakserøkterne ikke har 100% kontroll (mer om det senere), har de likevel en *intensjon* om kontroll, både når det gjelder laksens mobilitet, mattilgang og reproduksjon. Slik er også laksen et husdyr, men har i motsetning til terrestrielle husdyr sjelden tak over hodet, og de lever oftest langt fra menneskers hjem. I tillegg er de «nykommere på gården»: Det finnes lite erfaring som røkterne kan lære av, og få kultiveringstradisjoner å ta vare på. Laksens hjem blir derfor skapt gjennom improvisasjon og innovasjon, men også gjennom å sammenligne med andre husdyr eller annen fisk. Slik sammenligning foregår både på merdkanten, i styrerommene og der forskere og lovgivere møtes. Slik er laksens hjem, i likhet med oppdrettslaksen selv, dynamisk og stadig under forhandling (Lien, 2015). Dette skjer ikke minst gjennom grensedragninger mellom laksens «hjem» slik den framstår henholdsvis innenfor og utenfor merdene. La oss med utgangspunkt i oppdrettslaks se nærmere på hva disse to formene for hjemlighet består av.

Hjemme hos laksen – sett fra merdkanten

Grunnstrukturen i oppdrettslaksens hjem er en merde,² en 20-80 meter dyp flytende notpose som holdes oppe av en rund eller firkantet ramme, og er festet i fjordbunnen med en form for anker. Inni merda, som kan ha en diameter på mellom 25-30 meter eller mer, kan det være alt fra 50.000 til over 100.000 laks. Denne grunnstrukturen ble prøvd ut i mindre skala allerede på seksti-tallet, og innebar den gang et kvantesprang i oppdrettsindustriens historie. Merdene er blitt adskillig større siden den gang, men er ellers stort sett uforandret. Mens den voksne laksen befinner seg på fjorden, nedsenket i saltvann, lever yngel og smolt i ferskvannstanker plassert på land, såkalte klekkerier eller smoltanlegg. Slik speiler oppdretterne laksens bemerkelsesverdige mobilitet: Atlantisk laks går som kjent opp i elvene for å gyte. Her blir lakseegg til yngel, overvintret i flere år, blir etter hvert til smolt som innebærer at de rustes for et liv i saltvann. Smolten beveger seg med elva ut fjorden og videre til ulike havområder i Nord-Atlanteren, der den legger på seg i noen få år, inntil den blir kjønnsmoden og kommer opp i elvene igjen for å gyte. Atlantisk laks kan komme opp i elver for å gyte flere ganger i løpet av livet (i motsetning til Stillehavslaks som dør etter gyting). Mens villaks tilbakelegger uendelig mange mil, svømmer oppdrettslaksen rundt i merda, avgrenset fra omgivelsene gjennom nota, som både billedlig og bokstavelig utgjør oppdrettslaksens viktigste grense mot naturen rundt, og mot villaksen som passerer på vei til eller fra elva. Men nota er nokså lite effektiv som grense: Ikke bare slipper den havstrømmen til, (som den skal), den utgjør også et rimelig mislykket stengsel mot marint liv som følger med strømmen, som mikrober, alger og parasitter, og ikke minst, lakselus. Lakselus slår seg ned og formerer seg i merda, og kan derfra utgjøre en betydelig trussel for den mer sårbare smolten på vei ut fjorden. Et omfattende luseregime er derfor innført i de fleste fjordområder der det foregår lakseoppdrett. Dette innebærer blant annet bruk av medisiner som kan skade omgivelsene rundt³. Alger fester seg også til nota og gjør den tyngre og tettere, slik at nota fra tid til annen må renses (tromles), noe som er en nokså krevende operasjon.

2. Ordet merd, eller merde, kommer fra det norrøne ordet *merðr*.

3. Andre behandlingsformer er bruk av rensefisk og ferskvannsbad. For en detaljert beskrivelse av utfordringer knyttet til lus og rensefisk, og de nye domestiseringsformene dette medfører, se Lien (2017).

Dette er bare noen eksempler på at ideen om domestisering som total kontroll sjelden oppnås i praksis. Nota som ser ut som et stengsel, kan altså like gjerne betraktes som en gjennomtrengelig grenseflate som selektivt og med vekslende hell opprettholder grensen mellom det som er innenfor og det som er utenfor, eller – om man vil – mellom (akva-) kultur og marin natur.

Den andre fysiske grenseflaten i laksens hjem er vannoverflaten. Laksen merker vekslinger i lys og skygge, og slik erfarer den antagelig vannoverflaten som delvis transparent, men for alle andre formål utgjør overflaten yttergrensen for laksens naturlige bevegelse. Laks kan iblant bryte gjennom overflaten i et ørlite sprang (etter fôrpellets for eksempel), men er ellers tilpasset livet under vann. Den har gjeller, vi har lunger, og slik er vi «dømt» til å leve adskilt gjennom våre kroppers helt ulike form for oksygenopptak, og stort sett ute av stand til å bevege oss «hjem til hverandre». Et oppdrettsanlegg kan beskrives som en måte å kompensere for nettopp dette, idet vi bygger «huset vårt» (dvs røkternes hus) rundt deres: Nettopp der hvor bunnforholdene og strømmingene er gunstige for laks, ankrer vi også huset der mennesker skal kunne ta seg en kaffepause, jobbe på PC, ta telefoner, oppbevare verktøy, lagre laksefor eller hvile en stund. Dette huset er noen ganger en ombygget fiskebåt. Andre ganger er det en liten hytte som er festet på en flåte og forbundet med merdene gjennom et intrikat system av brygger, flottører og avlange metallramper som gjør at folk kan bevege seg mellom de ulike merdene som til sammen utgjør et lakseanlegg.

Figur 1 En not over anlegget holder fuglene ute (Foto: John Law).

Vannoverflaten kan imidlertid også betraktes som en grenseflate som muliggjør samspill mellom ulike livsformer. Med mer enn 50.000 laks i en merde, er de aller fleste fiskene usynlige det aller meste av tiden. En ørliten brøkdøl kommer likevel opp til overflaten, spesielt når de får mat. Ved å kaste ut en håndfull pellets, og deretter langsomt betrakte fiskenes reaksjon i form av hyppigere krusninger på vannoverflaten, kan røkterne gjøre seg opp en mening om hvordan fiskene har det, også lenger ned i merda. Er det mye bevegelse, er de tydeligvis sultne og det er et godt tegn. Mindre bevegelse kan være et første tegn på at noe

ikke er som det skal. Denne rutinen, også kalt «å sjekke foringa», gjennomføres systematisk flere ganger daglig og er en av de viktigste måtene røkterne holder øye med fisken. I tillegg benyttes noen ganger undervannskamera., som senkes og gjengir livet under overflaten som et slags «reality-show» i sanntid, og som kan betraktes fra PC og innendørs, der folk er beskyttet mot vær og vind (se også Lien, 2007; 2015).

Ser vi nærmere på hvordan livet til oppdrettslaksen arter seg, sammenlignet med laks som ikke er domestisert, innebærer det å starte livet i en opplyst vanntank med kunstig lys, og gradvis avansere til en merde i sjø. Det handler om å stille sulten nesten hele dagen ved hjelp av pellets, og å bevege seg hvileløst i evige sirkler på begrenset plass. Det handler om å bli syk, og noen ganger lide, men også å bli tatt hånd om, få veterinærsekk og bli vaksinert. Det handler om å bli telt, registrert, sortert og forflyttet. Sist, men ikke minst, innebærer det å ende livet ved å suges gjennom et rør, inntil en lammes av elektrisk sjokk ved inngangen til et lakseslakteri. Oppdrettslaks er innlemmet i et forvaltningsregime der fisk tilkjennes evnen til å føle smerte og (dermed) også retten til å slippe unødig lidelse (derfor blir de blant annet lammet før de slaktes, eller «bløgges»). Siden regelverket for dyrevelferd ble endret i 2010, behandles oppdrettslaks med andre ord som andre husdyr. Mens fisk hadde begrenset beskyttelse før dette, er fisk i akvakulturanlegg i likhet med andre dyr ansett som et tenkende, følede vesen, eller på engelsk: «a sentient being» (se Lien, 2015, 126-128). Fisk er blitt «produksjonsdyr» på godt og vondt. Å gjøre laks til husdyr innebærer dermed både et institusjonalisert omsorgsregime, men også en ganske intens form for tvang, innenfor en virksomhet som hviler på et kontinuerlig krav om lønnsom produksjon. Tid og rom er kontrollert og strukturert, og i likhet med hjemmet kan det også ha preg av tyranni og tvang (Mallett, 2004, se også T. Broch dette nummer). Dette forhindrer ikke at vi innen oppdrettsvirksomheten også får øye på affektive relasjoner, uttrykt som menneskelig omsorg, begeistring og sorg (se Lien, 2015, kap 6). Laksemerden speiler dermed hjemmets doble karakter: Det er både et sted for omsorg og medfølelse, og et sted for overvåking og tvang. Dermed kan det også, som flyktningleire og fengsel, betraktes som en form for fangenskap.

Dersom nota utgjør motsatsen til «husveggene» i menneskers hjem, kan vi tenke oss at «vinduet» er representert ved vannoverflaten, dette gjennomskinnelige møtepunktet med «gardiner som glir til og fra» avhengig av solas posisjon. Mens vannoverflaten utgjør grensen mellom fisk og mennesker, er nota et skille mellom det indre og det ytre, mellom den kontrollerte biologiske produksjonen og den mer «ukontrollerte naturen» utenfor. Den siste er imidlertid langt mer enn vill natur, den er også en sårbar natur, som må beskyttes for ikke å ødelegges. La oss se nærmere på laksens hjem sett fra elvebredden.

Hjemme hos laksen – sett fra elvebredden

Hvis oppdrettslaksens hjem er merda, hvor er da hjemmet til villaksen? Ettersom domestisering viser til menneskelig intervensjon, og husdyras hjem er et «domus» som mennesker har skapt, så kunne man anta at begrepet «hjem» er irrelevant for ville dyr, og spesielt for Atlantisk laks, som er så mobil i løpet av livet. Slik er det imidlertid ikke. Ser vi nærmere på forskning om laksens bevegelser, finner vi en ustrakt bruk av begrepet «hjem» og det å «høre hjemme». Ideen om at laksen har et hjem, skriver seg helt tilbake til 1500-tallet. Gro Ween og Heather Swanson (2018) har beskrevet hvordan ideen om at laksen «vender hjem» er en ikonisk forestilling både blant forskere og legfolk, som har begrunnet en rekke smertefulle forsøk for å avdekke hvordan laksen rent faktisk «finner veien hjem». Selv om laksen vanligvis tilbringer mer av livet i saltvann enn i ferskvann, er villaksens «hjem» likevel uten unntak

omtalt som elva der den fødes og dør. På engelsk brukes uttrykket «homing» om denne reisen tilbake til fødestedet, «stream fidelity» (trofasthet til elva) betegner laksepopulasjonens tendens til å returnere til elva den forlot, mens «straying» (norsk: feilvandring) uttrykker det motsatte. Ordet «philopatry» er et annet synonym for laksens «homing behavior». Ordet er utledet fra gresk og viser til kjærlighet og fedreland, og er nok et eksempel på hvordan europeisk lakseforskning og lakseforståelse er gjennomsyret av forestillingen om at hjemsted er det samme som fødested. Dette er en ide som også ligger til grunn for europeisk forståelse av nasjonalstatlig tilhørighet som grunnlag for identitet, og som gjør seg gjeldende i internasjonale forhandlinger om fiskerett til havs (Ween & Swanson, 2018, 198).

Ideen om at laksen «vender hjem» er grunnleggende i biologisk lakseforskning, men deles ikke nødvendigvis i sjøsamiske områder, som langs kysten av Troms og Finnmark. Solveig Joks har beskrevet hvordan tillit, gjensidighet og respekt her er sentrale dimensjoner som må ivaretas for at laksen skal komme tilbake, og dette fordrer spesifikke menneskelige utøvelser av omsorg, for elva og for omgivelsene (Joks, 2015; se også Ween, 2012). Det er med andre ord laksens ulike relasjoner til omgivelsene som ansees som sentrale i samisk forvaltning av fisk og elver, framfor et mer ensidig fokus på laksens stedegne eller genetiske identitet. Samtidig kan ideen om menneskers hjem også omfatte visse steder i naturen, slik at grensen mellom menneskers og dyras domene (kultur og natur) blir mindre skarp (se Kramvig, dette nummer).

I forbindelse med vannkraftutbygging ble kraftindustrien på 1900-tallet pålagt en rekke tiltak for å kompensere for laksens svekkede livsbetingelser som følge av de store inngrepene i fossefall og elver. Kultiveringsprosjekter ble iverksatt og yngel ble spredt langs store deler av kysten, uten særlig fokus på biologisk mangfold og genetisk variasjon. Laks var laks, og det viktigste var at bestanden kom tilbake. Etter at oppdrettslaks ble mer utbredt, fikk vi etter hvert betegnelsen «villaks» om den laksen som lever det meste av livet utenfor merder og tanken. De første årene med lakseoppdrett var oppdrettslaksen og villaksen genetisk ganske like: Avlsfisk ble hentet fra norske elver, og satt ut i tanker og merder. Allerede på 1970-tallet ble det etablert et selektivt avlsprogram etter mønster av avlsprogrammet for Norsk Rødt Fe. Med utgangspunkt i rogn fra over 40 norske lakseelver ble det avlet fram en type laks med sikte på best mulig tilpasning til livet i merda (rask vekst, stor appetitt, robusthet i forhold til sykdom osv.). Gradvis utviklet oppdrettslaksen trekk som var forskjellige fra villaksen, og antagelig også mindre egnet for overlevelse i elva (Lien, 2015). Gradvis ble også lakseforskerne mer oppmerksomme på genetisk variasjon. De etablerte metoder for å skille mellom «villaks» og «oppdrettslaks», og utviklet også sofistikerte genanalyser for å beskrive statistiske forskjeller i genuttrykk mellom laks fra ulike elver (Treimo, 2007; Lien, 2015). Dette aktualiserte ideen om å høre hjemme på nye måter, blant annet i forhold til spørsmål om hvor store områder som bør defineres som laksens hjem. De fleste er enige om at laks fra Namsen-vassdraget i Trøndelag har en genetisk profil som er forskjellig fra for eksempel laks fra Vosso-vassdraget i Hardanger, men hva med sideelvene? Bør laks fra Arna, som er en sideelv til Vosso-vassdraget i Bergen kommune, også betegnes som en «Vosso-laks»? Eller er Arnalaksen en særegen laksestamme som bør beskyttes?

Spørsmål som dette dukker opp fra tid til annen i forbindelse med kultiveringsprosjekt, som i 2011 da fylkesmannen i Hordaland gav beskjed om at all finneklippet villaks som ble fisket i Arnaelva («Storelva» ved Arna utenfor Bergen) skulle fjernes før gytesesongen. Finneklipping er en måte å merke laks som er kultivert i klekkerier, for å skille den fra annen villaks. I årene forut for dette hadde et storstilt kultiveringsprosjekt lenger opp i Vossovassdraget satt ut både lakseyngel og laksesmolt basert på stamfisk fra Vosso. Samtidig hadde sportsfiskere i industriområdet Arna jobbet hardt for å tilrettelegge for at laksen skulle

vende tilbake til denne elva, som hadde vært rimelig hardt belastet av industriutslipp og vei-bygging. Og laksen kom, men hva slags laks var det egentlig? Var det den opprinnelige Arna-laksen, og var den egentlig en egen stamme? Ja, mente fylkesmannen og ville derfor fjerne all finneklippet Vossolaks, for å være «føre var» (slik at ikke Vossolaksen skulle ta over en mulig stedegen Arnalaks), mens mange av sportsfiskerne i Arna mente at «laks var laks» og ikke synes det var så ille dersom etterkommere av Vossolaksen etablerte seg (Lien, 2015, 158-161). Dessuten, var de ikke uansett fjerne slektninger? Det er velkjent at om lag 5% av all laks som vender tilbake uansett anslås å «feilvandre», det vil si at den returnerer til en sideelv framfor elva den kom fra, og det betyr at en viss kryssning av laks fra ulike elver er uunngåelig, og kanskje også økologisk gunstig.

Debatter som dette viser hvordan uenighet innen villaksforvaltning er forankret i en felles forståelse av elva (fødestedet) som laksens «hjem». Stedlig opprinnelse er altså en avgjørende identitetsmarkør. Samtidig er dette i stadig sterkere grad koblet til en forståelse av overlapp mellom stedlig opprinnelse og genetisk opphav. Dette skyldes blant annet at genanalyser er blitt bedre og billigere, og dermed kan mobiliseres for å verifisere laksens «egentlige» identitet. Vissheten om at noen laks feilvandrer, skaper riktignok en viss usikkerhet om hvor man skal trekke grensene mellom vassdrag og dets sideelver, men rokker ikke ved den mer allmenne forståelsen av at laksens genuttrykk kan fortelle «hvor den hører hjemme». Vi ser her en parallell til norsk forståelse av nasjonal tilhørighet og biogenetisk slektskap. Nordmenn som fenotypisk adskiller seg fra majoritetsbefolkningen i Norge gjennom for eksempel mørkere hudfarge, får for eksempel ofte spørsmål om hvor de egentlig kommer fra: Det er ikke alltid tilstrekkelig å svare at man er fra Drammen, om man for eksempel har en farmor og en farfar som er født i Uganda, fordi forestillingen om nasjonal og stedlig opprinnelse kobles så sterkt til forestillingen om biogenetisk slektskap (se for eksempel Gullestad 2002). En annen parallell er bruk av DNA-analyser i slektsforskning som angivelig kan fortelle deg «hvor du kommer fra» basert på sammenligning med store mengder menneskelig arvemateriale. Den samme koblingen gjøres altså gjeldende for villaks.⁴

Men hva med oppdrettslaksen? Hvor hører denne laksen hjemme? I alle fall ikke i norske elver. Er det en ting sportsfiskere og biologer er enige om, så er det nemlig at oppdrettslaks ikke har noe i elvene å gjøre. Denne grensedragningen mellom villaks og (antatt) oppdrettslaks har en sterk affektiv dimensjon, som er presist observert av Anita Nordeide, i hennes studie av møter mellom mennesker og laks ved Namsenvassdraget. Her beskriver hun hvordan to menn kommer opp fra elva etter å ha fisket, og de bærer hver sin laks. Den forreste, som hun kaller «fiskeren», har en fjærpyntet hatt og eksklusive fritidsklær (det antydes at han er en sportsfisker som har betalt for denne opplevelsen). Bak kommer «roeren», som legger til rette for fiskeren (og betales for det). Fiskene legges på bakken, og roeren plasserer den ene fisken tydelig adskilt fra den andre. Fiskeren peker på den ene, tydelig skuffet, og sier: «Det er en ufisk! Det er lett å se at det er en oppdrettslaks, for det står Salmar skrevet i pannen på den». Roeren svarer at han er «glad for at de fikk den skiten opp av elva» (Nordeide, 2012, 81). Det er ikke alltid så lett for sportsfiskere å skille en oppdrettslaks på avveie fra en såkalt villaks som i dette eksemplet, for forskjeller i utseende avhenger blant annet av hvor lenge oppdrettslaksen har klart seg på egen hånd. Sportsfiskere er imidlertid pålagt å ta skjellprøver av fisken de fanger og sende inn til genanalyse (Lien & Law, 2011). Slik overvåkes graden av innblanding av oppdrettslaks i norske elver.

Men hvordan skal vi forstå beskrivelsen av oppdrettslaks som «skitt»? Hva er det som gjør den til det vi med Mary Douglas kan kalle «matter out of place»? Nordeide (2012) og

4. Se Nustad (2018) for en beslektet analyse av ørretens tilhørighet i Sør-Afrika, i lys av kolonialisme og rasedebatt.

Treimo (2007) viser hvordan konstitueringen av grensen mellom villaks og oppdrettslaks er blitt gradvis forsterket i løpet av de siste tiårene. Muligheten for å gjøre presise genanalyser står sentralt i denne prosessen. En annen viktig referanse er såkalt «invasive biology», eller studiet av fremmede arter, et felt som springer ut av økt innsikt i hvordan spredning av dyr og planter kan ha dramatiske økologiske konsekvenser (Crosby, 2004). I artikkelen *Emergent Aliens*, beskriver jeg sammen med John Law hvordan såkalt «rømt» oppdrettslaks for første gang fikk den offisielle betegnelsen fremmed art (Lien & Law, 2011). Det skjedde med utgivelsen av «Norsk Svarteliste 2007», en rapport utgitt av Artsdatabanken med en oppdatert liste over alle såkalte fremmede arter i Norge og hvordan de truer norsk natur. Rapporten tar utgangspunkt i Verdens naturvernorganisasjon (IUCN) sin definisjon av fremmede arter som:

Arter, underarter eller lavere takson som opptrer utenfor sitt naturlige utbredelsesområde (tidligere eller nåværende) og spredningspotensiale (utenfor det området den kan spres til uten hjelp av mennesket, aktivt eller passivt) og inkluderer alle livsstadier eller deler av individer som har potensiale til å overleve og formere seg.

(Gederaas *et al.*, 2007, 9).

Hvordan kan oppdrettslaks, som bare er adskilt fra sine «villere» slektninger med 10-12 generasjoner, defineres som fremmed art? Havforskningsinstituttet kom raskt på banen og mente oppdrettslaks ikke kunne betegnes som fremmed art i norske elver, ettersom den befinner seg i sitt naturlige utbredelsesområde. Forfatterne av rapporten forklarte at de hadde inkludert «forbedrede stedegne arter» innen kategorien fremmede arter, fordi slike «fremmede genotyper» kan utgjøre et betydelig miljøproblem, og fordi det er nødvendig å respondere på trusler mot biologisk mangfold på alle nivå, inkludert økosystemer, habitater, arter og gener (for en mer detaljert diskusjon se Lien & Law, 2011). I dag er denne debatten for lengst stilnet. Etter hvert som man har blitt i stand til å dokumentere hvordan laks fra oppdrettsanlegg etterlater genetiske spor i populasjoner som ellers ansees som villaks, er det nå en allmenn enighet om at oppdrettslaks i elva er uheldig, og bør unngås. Den hører altså definitivt ikke hjemme i elven dens «forfedre» engang forlot.

Vi ser her hvordan stedlig tilhørighet har måttet vike for en helt bestemt type genetisk identitet, nemlig det å være endret som følge av menneskelig manipulasjon, det vil si som følge av selektiv avl. Om laksen hører hjemme i elva der den forsøker å gyte, avhenger altså av hvorvidt dens foreldre befant seg innen oppdrettsnæringens avlsprogram⁵. Det biogenetiske slektskapet som tross alt eksisterer mellom norsk villaks og oppdrettslaks i Norge, og som gjør at de sammen kan skape nytt avkom, er med andre ord ikke sterkt nok til å trumfe «besudlingen» som selektiv avl for kommersielle formål representerer. Dette er grunnen til at Fiskeridirektoratet registrerer alle rapporterte rømmingsepisoder i norsk lakseoppdrett, og lager årlig statistikk for omfanget av rømte laks (Fiskeridirektoratet, 2020)⁶ Betegnelsen rømt laks brukes av både fiskere og biologer, og både i oppdrettsindustrien og hos myndighetene.

Hjemløse laks og bevere i landflyktighet; et tankeeksperiment

Men er oppdrettslaksen egentlig rømt? Det tok meg lang tid å stille dette spørsmålet, men ettersom jeg lærte laksen bedre å kjenne slo det meg at jeg aldri hadde hørt om en laks som

5. Det betyr ikke at mennesker ikke også «tukler» med villaksen, slik eksemplet med kultivering i Vosso viser (se Lien & Law, 2011).

6. 289 570 laks rømte i 2019, ifølge en foreløpig oversikt (Fiskeridirektoratet, 2020).

faktisk hadde rømt (se Lien, 2015). I motsetning til torsk, som var kjent for aktivt å bryte ut av merder, er laksen altså bemerkelsesverdig hjemmekjær. Ser vi nærmere på Fiskeridirektoratets oversikt over årsaker til rømmingshendelser hos laks, finner vi at nesten alle slike hendelser skyldes strukturelle, eksterne eller operasjonelle forhold, og de fleste er kombinasjoner av menneskelig og teknisk svikt (Fiskeridirektoratet, 2020).⁷ Det kan for eksempel være notpåkjørsel med propell, svikt i håndtering av nota, eller tekniske uhell som gjør at nota plutselig åpner seg. Hva som da skjer, med laksen, vet vi lite om, men vi kan tenke oss at nota, denne grensen mot verden rundt, forsvinner, deres verden åpner seg, eller brister, og laksen fortsetter – kanskje intetanende – å svømme vekk fra nota inntil den befinner seg et sted den aldri før har vært. Etter få timer kan vi anta at laksen blir sulten, mens førpelletsen uteblir. Litt og litt vil laksen spre seg utover fjorden, kanskje på leting etter mat, og kanskje svømme oppover et elveløp, dø av seg selv, eller fanges av lokale fiskere som inviteres til å fange så mange de kan.

Laks har agens, men de «rømmer» altså ikke, – ikke med vilje i alle fall. Så hva er de da? På villspor, sultne, bortkomne eller fredløse? Noen søker kanskje hjem til merda som ikke lenger er i stand til å ta dem imot, og kan dermed beskrives som hjemløse (Lien, 2015). De få som finner veien opp i elva for å gyte, er de kanskje blant de mer velintegrerte flyktningene, de som overlever fluktens prøvelser mot alle odds, og etablerer seg på et helt nytt sted? Hvis de hadde vært mennesker, ville vi kanskje ha kalt dem 2. og 3. generasjons innvandrere?

Laura Ogden har nylig tatt til orde for en mer leken bruk av språket i møtet med dyr og planter. Inspirert av Isabelle Stengers oppfordring til å utforske nye måter å gjøre miljøproblematikk politisk relevant, har hun utfordret biologenes begreper om fremmede arter. Artikkelen «The Beaver Diaspora» (2018) tar for seg bevere som i sin tid ble introdusert til Tierra del Fuego av canadere som så for seg en lukrativ pelshandel på sydspissen av det amerikanske kontinentet. I dag er beverne ansett som regionens største miljøproblem, og for biologene er de definitivt en «fremmed art». Men beverne har heller ikke noe annet hjem enn der de befinner seg, akkurat nå. I likhet med laksen er beverne i Patagonia langt mer enn det den biologiske betegnelsen «fremmed art» rommer. Å beskrive disse beverne som skapninger «i eksil» er for Ogden en strategi for å forstyrre den underliggende orden som biologenes metaforer springer ut av. Hun skriver: «moving beyond the 'homeland orientation' has enabled scholars of diasporas to understand diasporic identity and subjectivity as always political and relational.» (Ogden, 2018, 67)

Ogden mener ikke å innføre en helt ny taksonomi, og hun erkjenner at slik ordbruk kan provosere eller skape ubehag. Hennes håp er likevel at slikt ubehag kan skape et rom for å holde litt igjen, og tenke gjennom hvordan vi faktisk verdsetter ikke-menneskelig liv (Ogden, 2018, 67). På samme måte håper jeg at en påminnelse om at oppdrettslaksen faktisk aldri rømmer, kan få oss til å se laksen med en større nysgjerrighet, og kanskje stille spørsmålet om hva slags ikke-menneskelig liv vi hegner om og hvorfor. Dersom laksen er «hjemløs», må vi spørre oss selv om hva som i så fall er laksens hjem, og dermed også hvilke kulturelle føringer vi mer eller mindre ureflektert overfører til laksen når vi diskuterer hva som hører til.

En studie av laksens hjem og hjemløshet minner oss om at språk og metaforbruk flyter ganske fritt mellom samfunnsfag og biologi, og at begrepenes konnotasjoner kan være uregjerlige og ikke alltid like presise som vi vil ha det til. I stedet for å anklage hverandre for antropomorvisering eller manglende presisjon, vil jeg oppfordre til at vi i stedet utforsker dette symbolske rommet etnografisk, og tar det i bruk i våre beskrivelser.

7. Se Fiskeridirektoratet (2020).

Slik kan vi vise at begrepet hjem rommer mer enn vi kanskje var klar over. Laksens hjem i merdene er, som menneskelige hjem, tosidige i det de rommer både trygghet, vold og kontroll. Videre ser vi at måten vi opprettholder hjemmets fasade, og måten vi forhandler grensene mellom det som er innenfor og det som er utenfor, skaper livsbetingelser for andres liv som til tider kan være ganske brutale. Innenfor flyktningeleirens piggtårsperringer prøver flyktinger å skape hjem ut av europaller og plastikk. I likhet med den «rømte» laksen er de uønsket der de er, men ofte også uten mulighet for å «reise hjem» til landet de forlot. Kanskje kan en mer kritisk refleksjon om begrepene hjem og hjemløshet gjøre oss mer bevisste på hvilke underliggende verdier vi søker å forvalte gjennom interessen for hjem, og hvordan vi faktisk ivaretar disse i møtet med en virkelighet som alltid er mer kompleks enn ordene vi bruker.

Referanser

- Abram, S. & Lien, M. E. (2011). Performing Nature at World's Ends. *Ethnos*. 76 (1), 3–18 <https://doi.org/10.1080/00141844.2010.544855>
- Anderson, D. (2000). *Identity and Ecology in Arctic Siberia: The Number One Reindeer Brigade*. Oxford: Oxford University Press.
- Anneberg, I. og Vaarst, M. (2018) Commercial Pigs in Denmark. I H. A. Swanson, M. E. Lien og G.B. Ween (Red.), *Domestication Gone Wild: Practices and Politics of Multispecies Relations* (s. 94–117). Durham: Duke University Press.
- Bjørkdahl, K. og Druglitrø, T. (2016). Animal Housing/Housing Animals: Nodes of Politics, Practices and Human-Animal Relations. I K. Bjørkdahl og T. Druglitrø (Red.), *Animal Housing and Human-Animal Relations. Politics, Practices and Infrastructures* (s. 1–15). London: Routledge.
- Childe, G. V. (1928) *The Most Ancient East: The Oriental Prelude to European Prehistory*. London: Kegan Paul.
- Clutton-Brock, J. (1994). The Unnatural World: Behavioral Aspects of Humans and Animals in the Process of Domestication». I A. Manning og J. A. Sepell (Red.), *Animals and Human Society* (s. 23–36). London: Routledge.
- Crosby, A. (2004). *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1980). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Fijn, N. (2011). *Living With the Herds: Human-Animal Co-Existence in Mongolia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fiskeridirektoratet. (2020). Rømmingsstatistikk. Hentet fra: <https://www.fiskeridir.no/Akvakultur/Tall-og-analyse/Roemningsstatistikk>
- Gederaas, L. Salvesen, I. & Viken, Å. (Red.) (2007). *Norsk Svarteliste 2007. Økologiske Risikovurderinger av Fremmede Arter*. Trondheim: Artsdatabanken. Hentet fra: https://www.artsdatabanken.no/Pages/201633/Norsk_Svarteliste_2007
- Gullestad, M. (1984). *Kitchen-table society: A case study of the family life and friendships of young working-class mothers in urban Norway*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, M. (1989). *Kultur og hverdagsliv: på sporet av det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, M. (2002). *Det norske sett med nye øyne: Kritisk analyse av norsk innvandringsdebatt* (3. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Joks, S. (2015). *The salmon needs peace: An approach to traditional knowledge through practices, concepts and accounts from the area around Sirbmá* (Doktoravhandling). Universitetet i Tromsø, Tromsø
- Kirksey, E. og Helmreich, S. (2010). The Emergence of Multispecies Ethnography. *Cultural Anthropology*, 25(3), 545–76. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2010.01069.x>
- Law, J. (2004). *After Method: Mess in Social Science Research*. London: Taylor & Francis.
- Law J. og Lien, M. E. (2014). Animal Architectures. I P. Harvey et.al. (Red.), *Objects and Materials (A Routledge Companion)* (s. 329–338). London: Routledge.

- Lien, M. E. (2007). Feeding Fish Efficiently. *Social Anthropology*, 15(2), 169–85. <https://doi.org/10.1111/j.0964-0282.2007.00013.x>
- Lien, M. E. (2015). *Becoming Salmon. Aquaculture and the Domestication of a Fish*. Oakland: University of California Press.
- Lien, M. E. (2017). Unruly Appetites: Salmon Domestication «All the Way Down». I A.L. Tsing, H.A. Swanson, E. Gan & N. Bubandt (Red.), *Arts of Living on a Damaged Planet* (s. 107–25). Minneapolis: Minnesota University Press.
- Lien, M. E. & Law, J. (2011). «Emergent Aliens»: On Salmon, Nature and their Enactment. *Ethnos*, 76(1), 65–87. <https://doi.org/10.1080/00141844.2010.549946>
- Lien, M. E. & Law, J. (2016). The Salmon Domus as a Site of Mediation. I K. Bjørkdahl og T. Druglitrø (Red.), *Animal Housing and Human-Animal Relations: Politics, Practices and Infrastructures* (s. 15–29). London: Routledge.
- Lien, M. E., Swanson, H. A. & Ween, G. B. (2018). Introduction: Naming the Beast – Exploring the Otherwise. I H. A. Swanson, M.E. Lien og G.B. Ween (Red.), *Domestication Gone Wild: Practices and Politics of Multispecies Relations* (s. 1–32). Durham: Duke University Press.
- Lien, M. E. og Palsson, G. (2019). Ethnography Beyond the Human; The Other-than-human in ethnographic work. *Ethnos*. <https://doi.org/10.1080/00141844.2019.1628796>
- Mallett, S. (2004). Understanding Home: A Critical Review of the Literature. *The Sociological Review*, 52(1), 62–89. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2004.00442.x>
- Mol, A. (2002). *The Body Multiple*. Durham: Duke University Press.
- Nordeide, A. (2012). *Møte mellom menneske og laks: Om laksefiskepraksisar ved Namsenvassdraget* (Masteroppgave). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Nustad, K. (2018). Wilderness through Domestication: Trout, Colonialism and Capitalism in South Africa. I H.A. Swanson, M.E. Lien og G.B. Ween (Red.). *Domestication Gone Wild: Practices and Politics of Multispecies Relations* (s. 215–231). Durham: Duke University Press.
- Ogden, L. (2018). The Beaver Diaspora: A Thought Experiment. *Environmental Humanities*, (10)1, 63–85. <https://doi.org/10.1215/22011919-4385471>
- Palsson, G. (2015). *Nature, Culture and Society. Anthropological Perspectives on Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Remme, J. H. Z. (2017). Humans at risk: Becoming human and the dynamics of extended sociality. I J. H. Z. Remme og K. Sillander (Red.), *Human Nature and Social Life: Perspectives on Extended Sociality* (s. 54–67). Cambridge: Cambridge University Press.
- Richardson, T. (2018). Managing ambiguous amphibians: Feral cows, people, and place in Ukraine»s Danube Delta. *Canadian Slavonic Papers*, (60)3–4, 445–470. <https://com/doi/org/10.1080/00085006.2018.1473669>
- Treimo, H. (2007). *Laks, kart og mening: Det store laksegenomprosjektet* (Doktoravhandling). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Tsing, A. (2013). More-than-human sociality: A call for critical description. I K. Hastrup (Red.), *Anthropology and nature* (s. 27–42). Routledge, New York.
- UNEP (United Nations Environmental Program). (1992). Article 2: Use of Terms. Convention of Biological Diversity. New York: UNEP
- Ween, G. B. (2012). Resisting the Imminent Death of Wild Salmon: Local Knowledge of Tana Fishermen in Arctic Norway. I J. P. Johansen et al. (Red.) *Fishing People of the North: Cultures, Economies and Management Responding to Change* (s. 152–171). Fairbanks Springer.
- Ween, G. B. & Swanson, H. A. (2018). How the Salmon Found its Way Home: Science, State Ownership, and the Domestication of Wild Fish. I H. A. Swanson, M. E. Lien & G. B. Ween. *Domestication Gone Wild. Practices and Politics of Multispecies Relations* (s. 196–215). Durham: Duke University Press.